

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

Όμοτ. Καθηγητής-Ακαδημαϊκός

Ο ΚΟΣΜΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Ἐάν σήμερα ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότης δὲν περιορίζεται πιά στὴν γήινη σφαῖρα, ἀλλὰ τείνει νὰ ἐπεκταθῆ σ' ὀλόκληρο τὸ σύμπαν, τοῦτο προϋποθέτει τὴν ὑπαρξίν κάποιας συνεχείας στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κοσμοχώρου, ἢ ὅποια ἐπιτρέπει στὸν ἄνθρωπον, ὑπὸ ὠρισμένους ὅρους, νὰ μετακινηθῆ ἀπὸ τὸν πλανήτη του πρὸς ἄλλα σημεῖα τοῦ σύμπαντος. Δίχως νὰ εἶναι κανεὶς σὲ θέση νὰ ὑποστηρίξη πῶς παρόμοιες θεωρήσεις προεβλήθησαν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ἢ ἀριστοτελικὴ ἀντίληψις περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως τοῦ κόσμου ἐμφανίζει κάποια ὁμολογίαν πρὸς τὶς σύγχρονές μας ἰδέες περὶ τῆς προνομιούχου χρησιμοποίησεως τοῦ σύμπαντος πρὸς ἀγαθὸν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ περὶ τοῦ σύμπαντος ἀντίληψις τοῦ Σταγειρίτου ἐπεβλήθη πολλαχῶς κατὰ τὴν διαμόρφωσιν νεωτέρων προτύπων τοῦ κόσμου. Ἐφεξῆς θὰ ἐπιχειρηθῆ ἡ ἐπισήμανσις ὠρισμένου ἀριθμοῦ ἰδιοτήτων τὶς ὁποῖες ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει στὸν κοσμοχώρον.

1. Τὸ αἰώνιον τοῦ κόσμου.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν πλατωνικὴν θεωρίαν πού ἐκτίθεται στὸν *Τίμαιον*, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ κόσμος πρέπει νὰ ἐδημιουργήθῃ καὶ στὴν ὁποίαν ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται¹ ἀνατρέχοντας στὸν χρόνον καθ' ὃν ὁ κόσμος δὲν εἶχεν ἀκόμη ἐπιβεβαιωθῆ², ὁ ἴδιος ὑποστηρίζει πῶς ὁ κόσμος ὑπῆρξεν ἀνεκαθεν καὶ πῶς οὐδέποτε ὑπεβλήθη σὲ κάποιο γίγνεσθαι³, ἀνεξαρτήτως τοῦ τι συμβαίνει ἐντὸς του⁴. Ὁ κόσμος συνιστᾷ μιὰν θεότητα καθ' ἑαυτήν⁵. Ἡ ἀντίληψις αὐτὴ στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ἀναλλοιώτου, δηλαδὴ τοῦ αἰδίου χαρακτήρος τῆς κοσμικῆς τάξεως⁶.

2. Ἡ πολλαπλότης τῶν κόσμων.

Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ μοναδικότης τῆς πραγματικότητος δὲν ἀποκλείει τὴν

1. Πρβλ. Πλατ. *Τίμ.* 29 d κ.εξ.

2. *Περὶ οὐρανοῦ* Γ 2, 300 b 18.

3. Πρβλ. Ἀριστ. Ἀπ. 17, 1477 a 10.

4. Πρβλ. τὸ σύνολον τοῦ ἀριστοτελικοῦ κειμένου *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* καὶ Κ. Γ. Νιάρχου, *Ὁ Ἀριστοτέλης περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*, Ἀθῆναι, Καρδαμίτσα, 1991.

5. Ἀριστ. Ἀπ. 21, 1477 b 22 «mundum ipsum deum dici esse Aristoteles». Πρβλ. κατωτ. καὶ σημ. 19 καὶ 20.

6. Πρβλ. *Περὶ οὐρανοῦ* Β 14, 296 a 33: «ἢ τοῦ κόσμου τάξις αἰδιδός ἐστιν».

πολλαπλότητα τῶν κόσμων: ἀπὸ τοὺς πολλοὺς κόσμους ποὺ ὑπάρχουν ἕνας μονάχα μᾶς εἶναι γνωστός. Τὴν πιθανότητα αὐτὴν εἶχεν ἤδη ἀντιμετωπίσει ὁ Πλάτων γιὰ νὰ τὴν ἀποκλείσει ἐν συνεχείᾳ αἰτιολογώντας τὴν ἀπόρριψίν τῆς διὰ τῆς θεωρήσεως ὅτι ὁ δημιουργὸς εἶχεν ἐμπεδώσει ἕναν μονάχα κόσμον, τὸν τελειότερον πάντων⁷. Ἀργότερα, ἐπὶ τῆς θέσεως αὐτῆς ἐπανῆλθεν ὁ Leibniz⁸, ἐνῶ ὁ Fontenelle⁹ ἐπέλεξε τὴν ἀποψιν τοῦ Ἀριστοτέλους. Σήμερα ἡ ἔννοια τῆς πολλαπλότητος τοῦ κόσμου γίνεται ἀντιληπτὴ διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ ὅτι ἡ τέχνη μᾶς ἀποκαλύπτει ἄλλους κόσμους ποὺ ἀδυνατοῦμεν νὰ γνωρίσωμεν ἄλλως, παρὰ αἰσθητικῶς¹⁰. Ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει πῶς ὁ μοναδικὸς ἐκεῖνος κόσμος ποὺ ὑποπίπτει στὴν ἐμπειρία μας συντίθεται ἀπὸ πολλοὺς ἐπὶ μέρους κόσμους¹¹. Πρόκειται περὶ θεωρίας ποὺ εὕρισκει ἐφαρμογὴν ὄχι μόνον ἐπὶ τῆς κοσμικῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ κι ἐπὶ τοῦ ἀνθρωπίνου καταστατικοῦ, συγκεκριμένως ἐπὶ τῆς πολιτικῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀνθρώπου¹². Δίχως ν' ἀντιφάσκη, ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιλαμβάνεται τὴν πολλαπλότητα τῶν κόσμων ὡς ἀληθῆ ἀπειρίαν κόσμων¹³.

3. Ὡστόσοσον, οἱ κόσμοι ἐξελίσσονται.

Ἡ θεμελιώδης ἀντίφασις, ἂν ὑπάρχη ἐν προκειμένῳ, εἶναι διατυπώσιμος ὡς ἑξῆς: ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης διαπιστώνει πῶς ὁ κόσμος εἶναι αἰδίδιος¹⁴, θεωρεῖ δυνατόν, ὡσάκις πρόκειται περὶ κόσμων τῶν ὁποίων ἡ πραγματικότης εἶναι σύνθετος, μερικοὶ ἐξ αὐτῶν νὰ διατελοῦν εἰσέτι ἐν τῷ γίνεσθαι, ἐνῶ ἄλλοι ἀποθνήσκουν. Ἡ ἀντίφασις αὐτὴ εἶναι τόσο προφανής, ὥστε νὰ χρῆξη θεραπείας. Ὁ Ἀριστοτέλης ὑποβάλλει ὁ ἴδιος μίαν λύσιν: ἡ ἔννοια τοῦ κόσμου εἶναι ἐφαρμόσιμη ἐπὶ τῆς

7. Πρβλ. Πλατ. *Τίμ.* 33 b : «πάντων τελειότατον συνεστήσατο»· πρβλ. 30 d : «... καλλίστω καὶ κατὰ πάντα τελείῳ».

8. Πρβλ. G. W. Leibniz, *Essai de théodicée* 41 b (γαλλ. ἔκδ. ὑπὸ J. Jalabert, Paris, Aubier - Montaigne 1962).

9. Πρβλ. Bernard le Bovier de Fontenelle, «Entretiens sur la pluralité des mondes», *Oeuvres complètes* (1758, 11 τόμ.· 1790, 8 τόμ.· 1825, 5 τόμ.). Τὸ πρόβλημα τῆς πολλαπλότητος τῶν κόσμων ἐτέθη διαφορητικὰ ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρον, *Ἐπιστ. πρὸς Ἡρόδοτον* 73-74 (Usener, *Epicurea*, Stuttgart, Teubner, 1956, σσ. 25, 11-26, 6)· πρβλ. Διογ. Λαέρτ. Χ 45· πρβλ. J. Brun, *L'épicurisme*, Paris, P.U.F., 1956, σσ. 51-52: «les atomes, étant un nombre infini, ne peuvent pas être épuisés par la création d'un monde, ni par la création de plusieurs; il est donc nécessaire qu'il existe une infinité de mondes semblables au nôtre ou différents de lui».

10. Πρβλ. Ε. Μουτσοπούλου, «Ἡ μορφοποιὸς φαντασία», *Χρονικὰ Αἰσθητικῆς* 2 (1963) 64-71, καὶ *Φιλοσοφικοὶ Προβληματισμοί*, τ. 1, *Συνειδήσις καὶ δημιουργία*, Ἀθῆναι 1971, σσ. 389-403.

11. Περὶ οὐρανοῦ, Α 6, 271 a 27-28: «ὁ περὶ ἡμᾶς κόσμος, κόσμοι πλείους».

12. Πρβλ. *Πολιτ.* Β 10, 1272 a 6· 10· 12· 28· 34· 41· b 4: «κόσμοι» (ἐπὶ τοῦ ἀνωτάτου Κρητὸς ἄρχοντος).

13. Πρβλ. *Φυσ. ἀμφ.* Γ 4, 203 b 26: «κόσμοι ἀπειροί». Πρβλ. Ἄ. Ἀραβαντινοῦ, «Anaxagoras' Many Worlds», *Diotima* 21 (1993) 98-99.

14. Πρβλ. ἀνωτ., καὶ σημ. 3-6.

ἀδιαμφισβήτητα μοναδικῆς καὶ ἀΐδιου πραγματικότητος, ἡ ὁποία ὁμως συνίσταται ἀπὸ πολλὰ μέρη πού, μὲ τὴν σειρά τους, ἐπιδέχονται κάποιαν ἐξέλιξη¹⁵.

4. Ἡ δομὴ τοῦ σύμπαντος

Τὸ σύμπαν συνίσταται ἀπὸ πολλὰ μέρη¹⁶ φύσεως θείας, θειοτέρας κι ἀπὸ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν¹⁷. Ἐπιτρέπεται νὰ θεωρηθῆ πὼς τὸ σύμπαν εἶναι σύνθετον, πιὸ συγκεκριμένα, διττόν, καθ' ὃ μέτρον ὁ Ἀριστοτέλης προτείνει μιάν διάκρισιν μεταξὺ κόσμου καὶ οὐρανοῦ¹⁸, διάκρισιν πού δείχνει περιέργη ἂν δὲν νοηθῆ ὡς ἀφορῶσα τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ παρατηρήσιμου καὶ μὴ ὑποκειμένου σὲ παρατήρησιν. Κατὰ μιάν παρομοίαν ὀπτικήν θὰ ἔπρεπε νὰ κατανοηθῆ ἡ διαβεβαίωσις τοῦ Ἀριστοτέλους στὰ *Πολιτικά*, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ θεότης, ταυτιζομένη πρὸς τὸ σύνολον σύμπαν¹⁹, δὲν ἐνεργεῖ ἐξωτερικῶς²⁰ καὶ συνεπῶς δὲν εἶναι παρατηρήσιμη. Μόνον τὸ στερέωμα εἶναι εὐθέως παρατηρήσιμον. Τελικῶς, τὸ σύμπαν ἀντιμετωπίζεται ὡς μακρόκοσμος τοῦ ὁποίου ἡ ὁμολογος πραγματικότης ἐνυπάρχει στὸν μικρόκοσμο τῆς ζωῆς στὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος ἀνακλᾶται²¹.

5. Ἡ μορφή τοῦ κόσμου.

Ἦδη κατὰ τὸν Πλάτωνα ὁ κόσμος ἐθεωρεῖτο σφαιρικός²². Ὁ Ἀριστοτέλης υἱοθετεῖ τὴν ἴδιαν ἀντίληψιν θεωρώντας τὸν κόσμον ὑπὸ μορφήν σφαίρας²³. Ὡστόσο, ἀποδίδοντας τὴν ιδιότητα αὐτὴν στὸν κόσμον δὲν ἱκανοποιεῖται πλήρως ὁ ἴδιος, ἀφοῦ ἀναγκάζεται νὰ χωρήσῃ σὲ μιάν λεπτομερέστερη περιγραφὴν ἐνὸς κόσμου μᾶλλον καμπυλωτοῦ, ὡσὰν τὸρνευμένου²⁴, ἐπιδεχομένου περιστροφῆν περὶ ἄξονα²⁵. Ἡ μορφή τοῦ κόσμου συνδέεται ὄχι μονάχα πρὸς τὴν δομὴν του, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν λειτουργία του, ἀφοῦ ἡ λειτουργία αὐτὴ συμπίπτει πρὸς τὴν περιστρο-

15. Πρβλ. *Φυσ. ἀκρ.* Θ 1, 250 b 18: «τοὺς μὲν γίνεσθαι τοὺς δὲ φθεῖρεσθαι τῶν κόσμων».

16. Πρβλ. *Περὶ οὐρανοῦ* Γ 2, 301 b 19: «ἐκ διακεκριμένων συνέστηκεν ὁ κόσμος».

17. Πρβλ. *Ἠθ. Νικομ.* Ζ 7, 1141 b 1: «θειότερα ἀνθρώπου ἐξ ὧν ὁ κόσμος συνέστηκεν».

18. Πρβλ. *Περὶ οὐρανοῦ* Α 10, 280 a 21: «ἡ τοῦ ὄλου σύστασις ἐστὶ κόσμος καὶ οὐρανός» πρβλ. *Περὶ κόσμου* 2, 391 b 22: «τοῦ σύμπαντος οὐρανοῦ τε καὶ κόσμου».

19. Πρβλ. ἀνωτ., καὶ σημ. 5.

20. Πρβλ. *Πολιτ.* Η 3, 1325 b 29: «ὁ θεὸς καὶ πᾶς ὁ κόσμος οὐκ ἔχει ἐξωτερικὰς πράξεις».

21. Πρβλ. *Φυσ. ἀκρ.* Θ 2, 252 b 26: «μέγας κόσμος» (κατ' ἀντ. πρὸς «μικρὸς κόσμος», δηλαδὴ τὸ ζῶον).

22. Πρβλ. *Τιμ.* 33 b : «ὁμοιωτάτον τε αὐτὸ ἑαυτῷ», ὑποδηλουμένου ὅτι ὅλα τὰ σημεῖα τῆς ἐπιφανείας του εὐρίσκονται σ' ἀπόστασιν ἴσην πρὸς τὸ κέντρον του.

23. Πρβλ. *Περὶ οὐρανοῦ* Β 4, 287 b 25: «σφαιροειδές» *Περὶ κόσμου* 2, 391 b 22: «τοῦ σύμπαντος σφαιροειδοῦς ὄντος».

24. Πρβλ. *Περὶ οὐρανοῦ* Β 4, 287 b 25: «κατ' ἀκρίβειαν ἐντορονός».

25. Πρβλ. *Περὶ κόσμου* Ζ 391 b 22: «δύο ἀκίνητα ἐξ ἀνάγκης ἐστὶ σημεῖα καταντικρῶ ἀλλήλων, καθάπερ τῆς ἐν τὸνῳ κυκλοφορουμένης σφαίρας στερεὰ μένοντα καὶ συνεχόντα τὴν σφαῖραν».

φικὴν τοῦ κίνησιν. Διὰ τῆς λειτουργίας τοῦ κόσμου ἐπιτυγχάνεται πληρεστέρα γνῶσις τῆς δομῆς του. Ἐὰν ἡ δομὴ αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη, ἓνα παρατηρήσιμο κι ἓνα ὄχι²⁶, συνδέεται ὡστόσο στενὰ πρὸς τὴν μορφὴ τοῦ κόσμου, ὅπως αὐτὴ περιεγράφη ἤδη.

6. Ἡ λειτουργία τῶν μερῶν τοῦ κόσμου.

Τὰ δύο σημεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ ἄξων τοῦ κόσμου διέρχεται ὑποδεικνύουν ἀντιστοίχως τὸ ἄνωτερο καὶ τὸ κατώτερο μέρος του, ἀφήνοντας ἀδιάφορα τὰ πλάγια μέρη του²⁷. Ὁ κόσμος κινεῖται διαφορετικὰ, ἀναλόγως τῶν μερῶν του. Τὸ πρότυπο τῆς δομῆς τοῦ σύμπαντος προϋποθέτει πὼς ὁ κόσμος περιβάλλει κι ἐμπεριέχει τὴν γῆ²⁸. Ἐὰν κι εὐρισκομένη ὁμως στὸ κέντρο τοῦ κόσμου, ἡ γῆ κατέχει θέσιν μᾶλλον προσεχῆ ὡς πρὸς τὸ κατώτερο μέρος του· πῶς συγκεκριμένα, τοποθετεῖται μετὰξὺ τοῦ κέντρου καὶ τοῦ κατωτέρου μέρους τοῦ κόσμου²⁹. Ἡ ἐρμηνεῖα αὐτὴ παραμερίζει κι ἀπορρίπτει κάθε ἀντίφασιν μετὰξὺ τῶν δύο προηγουμένων ἀντιλήψεων: ἡ γῆ εἶναι δυνατόν νὰ τοποθετηθῆ στὸ πλησιέστερο πρὸς τὸ κέντρο τοῦ κόσμου τμήμα του, συγκρινόμενον πρὸς τὸ ὑποχθόνιον μέρος του. Παρέχει ἐξήγησιν τῆς περιστροφῆς τοῦ οὐρανοῦ θόλου³⁰, ἀνωτέρου τμήματος τοῦ κόσμου, ποὺ περιέχει τὰ οὐράνια σώματα, τοὺς ἀστέρας³¹. Ἡ ἴδια εἰκόνα προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀντιστοιχία καὶ τὴν ἀντίθεσιν μετὰξὺ μακροκόσμου καὶ μικροκόσμου, ὅπως αὐτοὶ ἐθεωρήθησαν ἤδη³².

7. Ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ κοσμικὸς χώρος.

Ἐπὶ τίς συνθήκες αὐτές, ὁ ἄνθρωπος εἶναι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη σὲ θέση νὰ χωρήσῃ στὴν ἔρευνα τοῦ κόσμου ἐξετάζοντας ὅ,τι ἐν αὐτῷ εἶναι παρατηρήσιμον καὶ νὰ ἐξαγάγῃ ἔστω καὶ μερικὰ συμπεράσματα ὡς πρὸς ὅ,τι δὲν εἶναι ἀμέσως παρατηρήσιμον. Ἡ σχέσις μετὰξὺ ἀνθρώπου καὶ κόσμου, σύμπαντος καὶ συγχρόνως κοσμικοῦ χώρου, δὲν φαίνεται, συνεπῶς, ἐκ πρώτης ὄψεως, παρὰ μόνον θεωρητικὴ³³. Οὐδαμοῦ ὡστόσον τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἔργου ἀνευρίσκειται ἡ παραμικρὴ ἔνδειξις περὶ τοῦ ὅτι μιὰ θεωρητικὴ προσέγγισις δὲν δύναται νὰ ἔχη πρακτικὰ συνέπειες ἢ περὶ τοῦ ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ διερευνήσῃ τὸν κόσμο ἀπὸ θέσιν καλυτέραν ἢ καὶ περὶ τοῦ ὅτι ἡ διεύθυνσις του ἐντὸς τοῦ κοσμικοῦ χώρου θὰ

26. Πρβλ. ἄνωτ., καὶ σημ. 18-21.

27. Πρβλ. *Περὶ οὐρανοῦ* B 2, 285 b 12: «τὰ πλάγια, τὸ ἄνω καὶ τὸ κάτω τοῦ κόσμου».

28. Πρβλ. *Μετεωρ.* A 2, 339 a 20: «ὁ περὶ τὴν γῆν κόσμος, ὁ περιέχων κόσμος τὴν γῆν»· πρβλ. *αὐτόθι* A 2, 335 a 23· 3, 339 b 4· 340 b 10· 7, 344 a 9· 8, 346 b 11.

29. Πρβλ. *αὐτόθι*, A 3, 340 b 12: «τὸ προσεχές ἀεὶ τοῦ κάτω κόσμου».

30. Πρβλ. *αὐτόθι*, A 3, 339 b 18: «ὁ περὶ τὰς ἄνω φορὰς».

31. Πρβλ. *Μ.τ.φ.*, K 6, 1063 a 15: «Τὰ κατὰ τὸν κόσμον».

32. Πρβλ. ἄνωτ., καὶ σημ. 21.

33. Πρβλ. *Μ.τ.φ.*, A 2, 982 b 12: «διὰ τὸ θαυμάζειν».

ισοδυναμοῦσε πρὸς μίαν διείσδυσιν ἐντὸς τῶν θείων δραστηριοτήτων καί, συνεπῶς, πρὸς μίαν ὕβριν.

8. Μετὰ τὴν ἀνωτέρω ἀνάλυσιν διαφαίνεται πῶς ἡ ἀριστοτελικὴ ἀντίληψις περὶ κοσμικοῦ χώρου εἶναι ἐξόχως ἀνοικτὴ. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἄριστοτέλης ἀκολουθεῖ, σὲ πολλοὺς τομεῖς, θεωρίες περὶ τοῦ κόσμου, οἱ ὁποῖες, ὅπως ἐκείνη τοῦ Πλάτωνος, προηγήθησαν τῆς ἰδικῆς του, ἀντιτάσσει πρὸς αὐτὲς μία νέαν ἀντίληψιν κατὰ τὴν ὁποῖαν ὁ κόσμος οὐδέποτε ὑπετάγη σὲ οἰανδήποτε διαδικασίαν δημιουργίας καὶ ἡ ἐνότης τοῦ κόσμου οὐδαμῶς δύναται κατὰ συνέπειαν νὰ ὑπόκειται εἰς ἀντίρρησιν. Ἐξ ἄλλου ὁ γνωστὸς κόσμος ἐμφανίζει δομὴν, μορφὴν καὶ λειτουργίαν εὐρισκόμενες εἰς στενὴν πρὸς ἀλλήλας συνάφειαν. Τέλος, ἡ στάσις τοῦ ἀνθρώπου ἐναντι τοῦ σύμπαντος ὄχι μόνον εἶναι στάσις θαυμασμοῦ (σύμφωνα πρὸς τὴν στάση τῶν πρώτων φιλοσοφησάντων)³⁴, ἀλλὰ καὶ στάσις διεισδύσεως στὰ μυστικά τοῦ σύμπαντος αὐτοῦ, μὲ τὴν (ἀσεβῆ;) πρόθεσιν νὰ ἐπιβληθῇ ἐπ' αὐτοῦ³⁴. Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀποκτᾶ μονάχα ἐντελῆ γνῶσιν τοῦ κοσμικοῦ χώρου, ἀλλὰ καί, διαθέτοντας τὰ κατάλληλα μέσα, τὴν δυνατότητα νὰ ἐπεμβαίῃ ἐπ' αὐτοῦ πρὸς ἴδιον ὄφελος³⁵.

34. Πρὸβλ. *αὐτόθι*, A 1, 980 b 25.

35. Πρὸβλ. *αὐτόθι*, A 1, 981 a 4· Πλατ. *Γοργ.* 448 c καὶ 462 b-c.